

EVA HESS THAYSEN
RUBEN SCHACHTENHAUFEN

Udvikling af en standard til fonetisk notation af klassisk dansk sangrepertoire

Introduktion

Fonetisk notation, eller lydskrift, er i de senere årtier blevet et udbredt værktøj for sangere. Især IPA (*International Phonetic Alphabet*) bruges af sangere i flere og flere dele af verden til indstudering af udtale af sprog, som man ikke mestrer. Den fonetiske notation giver en genvej til et sprogs udtale, uden at man behøver at kende til sprogets grammatik, ortografi, ordforråd m.m., som indgår i traditionel sprogundervisning.

Inspireret af den voksende internationale interesse for brugen af IPA i sangmæssig kontekst har denne artikels forfattere ud fra en hhv. sangfaglig og fonetisk baggrund siden 2012 arbejdet med at indføre IPA i dansk sangfaglig kontekst, dels ved introduktion af IPA som værktøj til at gøre fremmedsproglig udtale tilgængelig for sangstuderende, dels ved at udvikle en IPA-baseret standard til beskrivelse af dansk udtale i klassisk sang, således at udenlandske sangere og sangpædagoger kan få adgang til den danske sanglitteratur. Vi har indtil videre transskriberet over 30 danske sange og en dansk opera med IPA. Dette arbejde har videre medført, at IPA i dag er en del af studieordningen for sang på Det Kongelige Danske Musikkonservatorium (DKDM), hvilket betyder, at de mange internationale udgivelser med IPA-transskriptioner for sangere (f. Castel 1997; Coffin 1980; Coffin et al. 1982, m.v.) er blevet brugbare værktøjer i det danske sangmiljø, og det har desuden haft konsekvenser for, hvordan der undervises i lydskrift på lingvistikstudiet på Københavns Universitet.

Selvom IPA er et ganske veldefineret system, så har det vist sig ikke

at være helt trivielt at indføre IPA i dansk sangfaglig kontekst. Det skyldes i høj grad, at traditionelle danske fonetiske fremstillinger for det første ikke anvender IPA præcist efter den internationale standard, og for det andet at disse fremstillinger er indrettet til at beskrive fonetikken i moderne talesprog og ikke til sanglige behov og udtaleforhold. Ligeledes er der i sangfaglig kontekst internationalt opstået nogle særlige traditioner som afviger en smule fra officiel IPA. Derfor har der været behov for at udvikle en standard til fonetisk notation af dansk sangudtale. I denne artikel beskriver vi arbejdet med udviklingen af denne standard, de overvejelser der har været undervejs, og hvad vi mener er en god praksis for anvendelsen af IPA i dansk sangfaglig kontekst.

Om IPA og fonetisk notation

Det internationale fonetiske alfabet IPA har været brugt til udtalebeskrivelse i hele verden i over hundrede år. IPA blev opfundet af sproglærere i slutningen af 1800-tallet med det formål at lave et internationalt system til fonetisk transskription af sproglyde, og det benyttes i dag af sprogforskere over hele verden. IPA havde i udgangspunktet ikke et sangfagligt formål, men i USA har man siden 1970'erne anvendt det i sangundervisning og professionel sangfaglig praksis. Dette skete i takt med, at internationale operahuse ændrede praksis fra at opføre operaer i oversættelse på nationalsproget, til at de blev sunget på originalsprogene. IPA og sprogspecifikke "diction classes" blev hermed en vigtig del af sanguddannelsen på amerikanske konservatorier.

I Europa er denne udvikling kommet sent, formentlig fordi undervisning i fremmedsprog i århundreder har været en indforstået del af almindelsen og således en naturlig del af skolegangen. Først i det seneste årti er der i europæisk sammenhæng kommet opmærksomhed på anvendelsen af IPA til sangmæssige formål (se f.eks. Ophaug 2010; Hersey 2016; Lanzrein og Cross 2018, m.v.).

Sprogundervisning indgik også i sanguddannelsen på DKDM frem til 2011, hvor det af ressourcemæssige hensyn blev reduceret til et minimum. Sammenfaldende er undervisning og færdigheder i andre fremmedsprog end engelsk blevet reduceret i uddannelsessystemet i det hele taget med det resultat, at nye sangstuderende generelt har dårligere forudsætninger for at synge på hovedsprogene for sang (tysk, fransk, italiensk), samtidig med at de har dårligere adgang til at opøve færdigheder i disse sprog i løbet af uddannelsen. En del af

denne sprogundervisning er erstattet af IPA-undervisning, hvor man ganske vist ikke lærer gloser og grammatik, men til gengæld er der mere direkte fokus sprogets udtale.

FONETISK NOTATION

I sprogs almindelige skriftsystemer er det karakteristisk, at et bogstav kan udtales på flere forskellige måder, eller en lyd kan staves med forskellige bogstaver. F.eks. udtales *a* forskelligt i *Hansen* og *Larsen*, mens *g* og *k* svarer til samme lyd i f.eks. *lækker* og *lægger*. Hvis man skal lære et sprogs udtale at kende gennem ortografien, skal man derfor lære en masse ofte komplicerede regler for forholdet mellem bogstav og lyd.

Fonetisk notation, eller lydskrift, bygger på et en-til-en-forhold mellem lyd og symbol. Et tegn svarer til én bestemt sproglyd, og til hver sproglyd svarer et bestemt tegn. Engelsk *high* og dansk *hej* udtales således, omend ikke fuldstændig ens, så dog tilstrækkeligt ens til at blive transskriberet ens i IPA, /haɪ/, mens fx *by* udtales vidt forskelligt på dansk og engelsk på trods af samme stavemåde, hhv. /py:ʔ/ og /baɪ/.

I arbejdet med fonetisk transskription af en tekst indgår der især to forhold: Hvilken udtale skal man repræsentere, og hvilke symboler skal man benytte for den givne udtale? Det første handler om, at ord kan udtales på forskellige måder af forskellige mennesker og i forskellige kontekster. Eftersom denne artikel omhandler udtalen af dansk i klassisk sang, forholder vi os til den tradition, æstetik og mere konservative udtale, der knytter sig til faget.

Det andet handler om, hvordan man mest hensigtsmæssigt repræsenterer den givne udtale; hvilke symboler man konkret skal benytte for de forskellige vokal- og konsonantlyde. Til dette findes forskellige lydskriftsystemer, især forskellige sprogspecifikke systemer, men internationalt er der ikke nogen konkurrent til IPA. Principperne for brugen af IPA er formuleret i *Handbook of the IPA* (International Phonetic Association, 1999), herefter *HotIPA*.

I IPA skelnes mellem *bred* og *snæver* transskription, dvs. en grov/udetaljeret transskription vs. en transskription med flere detaljer. Man benytter forskellige klammer om transskriptionen for at angive om transskriptionen er bred eller snæver, fx:

/skykə/	bred transskription af <i>skygge</i>
[s ^w k ^w ŷkə]	snæver transskription af <i>skygge</i>

I den brede transskription noterer man kun de betydningsadskilende forskelle, altså de ting der gør, at man kan høre forskel på to ord, mens man ser bort fra mindre vigtige, måske forudsigelige fonetiske detaljer. I den snævre transskription tilføjes ekstra detaljer, som typisk vises med såkaldt diakritiske tegn, som specificerer nærmere detaljer om tungens stilling og læberunding m.v. Når man transskriberer, skal man således også tage stilling til, hvor detaljeret transskriptionen skal være.

Det er værd at bemærke, at en transskription aldrig kan blive en komplet repræsentation af en udtale, uanset hvor detaljeret man noterer det. Her er sammenligningen med det musikalske notations-system iøjnefaldende, idet nodebilledet heller aldrig kan gengive præcist, hvad komponisten har tænkt sig med sin komposition. Transskriptionen er, ligesom nodebilledet, afhængig af at blive omdannet til lyd, og man får ikke det komplette billede uden at konsultere en person, der behersker det pågældende sprog på modersmålsniveau.

BEHOVET FOR EN IPA-STANDARD FOR DANSKE SANGE

I dansk fonetisk fagtradition benyttes primært en lydskriftstandard som stammer fra den indflydelsesrige danske fonetiker Nina Grønnum (2005; 2007; herefter NG), eller en variant af denne, som ses i *Den Danske Ordbog* (herefter DDO). Denne lydskrifttradition er udviklet blandt sprogforskere til beskrivelse af talesprogsfonetiske forhold. Selvom denne standard ganske vist almindeligvis benævnes 'IPA' blandt danske fagfolk, er der i denne standard en del afvigelser fra IPA's retningslinjer, f.eks. ved at der anvendes symboler, der ikke indgår i IPA, og nogle symboler bruges for andre lyde, end hvad der er defineret i IPA, man skelner ikke mellem bred og snæver transskription efter IPA's retningslinjer m.v. I appendiks 1 ses en sammenligning mellem IPA og hhv. NG og DDO, hvor afvigelser fra IPA er fremhævet.

Ved dette projekts begyndelse tog vi udgangspunkt i, at NG's standard uden videre kunne overføres til sangfaglig kontekst. Dette gjorde vi uden kendskab til, hvad man kan forvente af en gennemsnitlig IPA-kyndig sanger, eller IPA-praksis i andre sprog. Vi havde ikke på forhånd en mistanke om, at det ville kræve en længere udviklingsproces at overføre NG til en sangfaglig kontekst, men vi opdagede hurtigt, at afvigelserne mellem NG og IPA voldte problemer både for sangere med IPA-træning og dem, der skulle til at lære det.

Hertil kommer andre af de ovenfor beskrevne forhold: Hvor detaljeret skal en transskription være, hvilke udtalestandarder er

passende, hvordan adskiller artikulationen i sunget dansk sig fra talt dansk, og hvilke transskriptionsmæssige konsekvenser bør man drage af dette, osv. På grund af disse forhold så vi et behov for at udvikle transskriptionsprincipper, der er bedre i overensstemmelse dels med IPA's retningslinjer og dels med det sangfaglige formål.

UDVIKLINGEN AF EN NY STANDARD

På mange punkter er den traditionelle danske lydskriftstandard fint i overensstemmelse med IPA. Lyde som /m n s f l i y u/ m.fl. er ganske ukontroversielle, mens andre lyde og lydlige forhold har vist sig at være mere problematiske. I det følgende gennemgås de punkter, hvor den traditionelle danske lydskrift har vist sig at være problematisk.

I udviklingsprocessen har vi over en årrække indsamlet erfaringer via afprøvning af forskellige transskriptioner og transskriptionsprincipper på danske og udenlandske sangere med og uden IPA-erfaring, og gennem undervisning af både lingvistik-, dansk- og sangstuderende. Vi har udforsket IPA-praksis og -litteratur, både fonetisk og sangfaglig, i de mest nærliggende sprog, navnlig tysk, fransk, engelsk, italiensk, svensk og norsk. Vi har ikke udført rigid forskning for at finde den dokumenterbart bedste løsning, men har været drevet af et ønske om at løse de problemer, vi er stødt på løbende gennem vores erfaringer og praktiske anvendelse, og vi er herigennem landet på en standard som, omend den ikke løser alle problemer – sådan en standard findes næppe – så virker som et robust kompromis mellem de forskellige hensyn, man kan overveje.

Når udviklingen af en standard ikke er helt enkel, er det netop fordi der er mange forskellige hensyn, som man skal forsøge at imødekomme. I vores tilrettelæggelse har vi især haft følgende overvejelser:

- *Overholdelse af IPA's definitioner og retningslinjer* – En IPA-transskription bør naturligvis følge IPA's definitioner og principper.
- *International og tværfaglig forvaltning af IPA* – IPA er på visse punkter åben for fortolkning, hvor der i princippet er flere lige rigtige måder at transskribere på. Her kan man imidlertid stadig støtte sig til, hvordan IPA forvaltes i andre sprog.
- *Letlæselighed vs. præcision* – Man skal som nævnt afveje, hvor bred eller snæver en transskription, man vil anvende. En bred transskription er lettere at lære og afkode, men går på kompromis med præcisionen ift. en mere snæver transskription.

- *Visuel ikonicitet* – Vi har flere gange oplevet, at nogle lydskrifttegn så at sige visuelt fylder for meget. En iøjnefaldende repræsentation af en lyd kan indikere for meget fokus på lyden, ift. hvad der er passende for sproget, og vi har således flere gange oplevet et behov for at nedtone nogle lyde rent visuelt, f.eks. ved at erstatte et tegn som /u/ med det mere diskrete /v/.
- *Udførelse* – IPA benytter mange almindelige bogstaver, men ofte for en anden lydværdi, end man er vant til fra ortografien, hvilket giver anledning til fejllæsning af lydskriften. Det kan være /p/, som læses som første konsonant i *pil*, mens det i IPA står for første konsonant i *bil*. Man kan her overveje at gå på kompromis med IPA og vælge et symbol, der ikke giver fejludtale.
- *Tradition* – Sidst kan man overveje hensynet til faglige traditioner. Det er nemmere at forholde sig til lydskrift, hvis der benyttes samme standarder i de værker, man benytter.

Det skal bemærkes, at disse hensyn kan være indbyrdes modstridende, og at man således er nødt til at foretage nogle valg af, hvad der skal prioriteres. F.eks. kan hensyn som udførelse eller tradition være i modstrid med retningslinjerne i HotIPA, og der kan opstå et modsætningsforhold mellem præcision vs. tilgængelighed.

Til det sangmæssige formål har vi især vægtet udførelsen højt. Transskriptionerne skal i sidste ende resultere i en bedre udtale, og det giver god mening at gå på kompromis med nogle af de andre hensyn for at opnå dette. Vi har arbejdet ud fra, at sangere, i overensstemmelse med vores almindelige erfaring, kun har overfladisk kendskab til IPA og ikke kender de mere eksotiske lyde og diakritiske tegn, og vi har således vægtet et symbolvalg, der er hurtigt og let tilgængeligt at afkode, og som ikke visuelt giver forkerte idéer om udtalen.

Vi har også vægtet den tværsproglige sammenlignelighed højt, navnlig sammenlignelighed med de store sprog, fransk, tysk, engelsk og italiensk. I det følgende gennemgås de mest kontroversielle problemer, vi er stødt ind i, og vi giver vores bud på en løsning.

Problemer og løsninger

PLOSIVER

Plosiverne (lukkelyde) er notorisk vanskelige at repræsentere på en måde, der balancerer forskellige hensyn. Fonetisk set har vi seks plosiver, svarende omtrent til de seks bogstaver *p, t, k, b, d, g*. De dan-

ske plosiver er alle ustemte og hhv. aspirerede og uaspirerede ('t' er snarere affrikeret i moderne talesprog). De noteres således, hhv. i IPA og traditionelle standarder:

	Aspireret	Uaspireret
IPA	p ^h t ^h /ts k ^h	p t k
NG	p ^h t ^s k ^h	ᵀ ᵀ ᵀ
DDO	p t k	b d g

Bemærk, at /b d g/ i IPA står for stemte plosiver, hvilket ikke forekommer i konservativt, distinkt udtalt dansk. Vi har eksperimenteret med de forskellige notationsmuligheder, og ingen af dem synes at være helt problemfri. Den præcise notation, /p^h t^h k^h p t k/, giver let anledning til misforståelser; en transskription af f.eks. *bane* og *disse* som /pæ:nə/ og /tisə/ er således præcis IPA, men fordi der er sammenfald med bogstaverne 'p t k', som typisk aspireres, både på dansk og mange andre sprog, kan det give anledning til uheldige fejllæsninger, så ordene lyder som *pæne* og *tisse*.

Meget tidligt forsøgte vi at undgå fejllæsning ved eksplicit at notere lydene uaspirerede, /p[̄] t[̄] k[̄]/ vs /p^h t^h k^h/, men det diakritiske tegn [̄] er ikke et almindeligt tegn og var ikke umiddelbart forståeligt selv for trænede IPA-brugere. Notationen med /b d g/, som DDO benytter, var også problematisk. Ord som /sgabd/, /bagd/, /pag/ *skabt*, *bagt*, *pak*, fører let til, at lydene læses som stemte, evt. med assimilation til foranstående /s/, [zɡabd], hvilket er en uacceptabel udtale. Både for sang- og sprogstuderende giver /b d g/ anledning til forvirring, fordi de kommer til at stå for andre lyde i dansk end i andre sprog.

For at undgå diakritiske tegn og for at afvige så lidt som muligt fra IPA og samtidig sikre, at transskriptionen fører til en god udførelse, er vi endt med at gå efter følgende princip: Initiale uaspirerede plosiver noteres /b d g/, f.eks. /bu:ə/, /du:ə/, /gut/ *bue*, *due*, *gut*, mens øvrige plosiver noteres /p t k/. Det betyder i praksis, at f.eks. *skabt*, *bagt*, *pak* noteres således:

Vores notation	skapt bakt pak
IPA	skapt pakt p ^h ak
NG	sᵀaᵀᵀ ᵀaᵀᵀ ᵀaᵀᵀ
DDO	sgabd bagd pag

Vores notation virker efter vores erfaring ganske godt. Vi undgår helt diakritiske tegn og afviger så lidt som muligt fra IPA og praksis i andre sprog, og transskriptionerne giver minimal anledning til fejlfortolkninger. Dette princip fungerer godt i sangfaglig kontekst, hvor der er en tydelig tendens til aspiration af /p t k/, uden, at det behøver at blive noteret explicit, da graden af aspiration til en vis grad er op til sangerens egen fortolkning. F.eks. kan man synge [lɔk^hət^h], *lukket*, hvor lydene er uaspirerede i talt sprog. En notation som DDO /lɔgəd/ angiver derimod en eksplicit uaspireret udtale, hvilket passer til talt sprog, men ikke stemmer overens med sangudtalen.

Der er, indrømmet, nogle mindre problemer ved dette princip. For nogle sproglige baggrunde er der en lille risiko for, at initialt /b d g/ bliver fuldstemt, men vi vurderer, at risikoen for initialt stemt /b d g/ er mindre, og mindre problematisk, end risikoen for aspiration initialt i ord som *bil*, *dag*, *gud*. Aspiration de forkerte steder fører til sammenfald med andre ord, f.eks. *bil* og *disse*, der udtales som *pil* og *tisse*, mens stemte plosiver ikke kan føre til misforståelse i dansk.

Udover den stærkere tendens til aspiration er der ikke mange bemærkelsesværdige forskelle på plosiverne i sangudtale vs. almindeligt talesprog. Den mest påfaldende forskel er, at endelsen *-et*, som i moderne rigsmål udtales med blødt d, /ð/, f.eks. /lɔkəð/, /knəkəð/ *lukket*, *knækket*. I klassisk sang kan man diskutere, om endelsen skal udtales med /t/, hvilket vi har valgt at gøre i vores transskriptioner, dvs. /lɔkət/, /knəkət/.

SPRÆNGANSATS

I talesprogsfonetisk kontekst er der ingen tradition for at notere sprængansats (glottal plosiv, dvs. ansats ud fra lukket glottis). Denne udeladelse er nærmest bemærkelsesværdig, da det er en ganske hyppig lyd i almindelig dansk udtale (Schachtenhaufen 2013). Vores erfaring er, at det er hjælpsomt over for sangeren at inkludere sprængansats i notationen. I naturligt talesprog er der en tendens til at glide fra en vokal til den næste, f.eks. i en frase som *i _aften*. Dette undgås i klassisk sangudtale, hvor vokalerne holdes mere adskilt.

IPA-tegnet for sprængansats er /ʔ/, dvs. /i ʔaftən/, men det er sjældent benyttet og virker visuelt lidt for prominent ift. til den subtile gestus, der er tale om. For at nedtone tegnet har vi overvejet /ʔ/ i stedet. Imidlertid har vi fundet, at sangtransskriptioner på andre sprog flere steder benytter //, /i |aftən/. Vi har taget denne brug til os; visuelt er // lidt mindre prominent end /ʔ/, og den lodrette streg illustrerer fint en adskillelse af lydene.

elsen; udtalen bliver blot lidt mindre konservativ.

I vores transskriptioner noterer vi ikke altid /ʏ/ for skriftens *g*. Vi udelader det i ubetonede *-ig*-endelser og i grammatiske småord som *jeg, mig, dig, sig*, som noteres med halvvokal i stedet, /jaɪ maɪ daɪ saɪ/. I mere moderne tekster kan man overveje helt at udelade lyden fra transskriptionen.

/ʁ/

Det danske /ʁ/ beskrives traditionelt som en stemt uvulær frikativ/approksimant, [ʁ~ʁ̥]. Lyden volder i særdeleshed ofte problemer for udenlandske sangere, der typisk ikke kender lyden fra deres eget sprog. Vi har overvejet, om de udtalemæssige problemer i et eller andet omfang kan afhjælpes med et bedre symbolvalg. Vi har overvejet at notere det /ʀ/, som er tegnet for et *uvulært tap*, dvs. omtrent som en uvulær vibrant (gutturalt rulle-r) hvor der så at sige kun er en enkelt vibration. Det tilsvarende tyske 'r' beskrives på denne måde af Lanzrein (2018, 187). Om dette er en fonetisk præcis beskrivelse, er usikkert, men vi har haft held med at forklare lyden for udenlandske sangere ved netop at beskrive det som en ultrakort uvulær vibrant [ʀ], som sangerne typisk kender i forvejen. Indtil videre har vi dog valgt at holde fast i notationen /ʁ/.

I sangudtale udtales 'r' meget tydeligere end i daglig tale. Mens 'r' meget ofte forsvinder i moderne talesprog, f.eks. /me:ʌ vi:ʊs ju:a/ *mere, virus, jura*, udtales det således altid tydeligt i klassisk sangudtale, /me:ʁə vi:ʁʊs ju:ʁa/. For *-rr-* noterer vi desuden /ʁʁ/, f.eks. /hæʁʁə væʁʁə stæʁʁə/ *herre, værre, større*, modsat talesprogets /hæ:ʌ væ:ʌ stæ:ʌ/.

HALVVOKALER

For halvvokaler er der flere konkurrerende transskriptionsprincipper (*halvvokal* henviser til den mindst prominente del af en diftong). En diftong som i *hej* kan noteres hhv. /hai haj haɪ haɪ̯ haj̯/ m.fl. Her er der ikke helt enighed i forskellige sprog og traditioner, dvs. om den halvvokaliske del noteres med et konsonantsymbol, (j w), et vokalsymbol, (i u), eller en vokal noteret som asyllabisk med et diakritisk tegn, (i̯ u̯). Vi har eksperimenteret med flere af disse transskriptionsmuligheder, f.eks. ordet *jeg* transskriberet /jaj jaɪ̯ jaɪ̯/ m.fl.

I dansk er der tradition for at benytte tegnene /j w/ i diftonger, f.eks. /haj haw/ *hej, hav*, men denne notation har vakt undren blandt udenlandske IPA-trænede sangere. Selvom der ikke er klar international

enighed, har vi fundet følgende mønster som klart mest udbredt og i sammenlignelige sprog nærmest enerådende: I diftonger, hvor tyngden ligger sidst, noterer man diftongen med en kombination af konsonantsymbol+vokalsymbol, f.eks. engelsk /ju wi/*you, we*. I diftonger, hvor tyngden ligger først, noterer man den med to vokalsymboler, f.eks. engelsk /aɪ haʊ/*eye, how*. Dette forklarer, hvorfor notationer som /aj aw/ vækker undren hos nogle brugere. Vi har valgt at følge den internationalt mest udbredte praksis med at benytte to vokalsymboler uden diakritiske tegn, f.eks. /haɪ haʊ/*hey, hav*.

VOKALER

Vokaler er notorisk vanskelige at transskribere, ikke blot i dansk, men i det hele taget. Hvor det for konsonanters vedkommende er lettere at give klare fonetiske definitioner på artikulationen, er det vanskeligt at definere præcist, hvor en vokal skal ligge i munden; vores mundhuler er ikke ens, og mikroskopiske ændringer af tungens placering m.v. kan ændre vokalens kvalitet og klang. Særligt i sangmæssig kontekst har dette stor betydning, fordi det er på vokalerne, at stemmen klinger, og fordi det således er her, at en stor del af sangerens identitet bor.

I HotIPA er der opmærksomhed på det inherente problem med at notere vokaler præcist, og det håndteres ved, at man definerer et lidt abstrakt vokalrum, der er afgrænset af de mest lukkede og åbne fortunge og bagtungevokaler, /i a ɑ u/ (en vokal kan ikke være mere lukket og fremskudt end /i/, åben og tilbagetrasket end /ɑ/ osv.), og der gives så symboler til vokaler, der ligger mellem disse yderpunkter. Princippet er desuden, at man noterer forskel på vokaler, der er betydningsadskillende, dvs. *mit/midt/mæt* f.eks. skal noteres med tre forskellige vokaler, /mit met mæt/, mens nuancer, der ikke umiddelbart er betydningsadskillende, ikke skelnes i bred transskription. De mange subtile nuancer, der følger af, at vokalen er kort vs. lang eller står før/efter bestemte konsonanter, og de mange tilpasninger, man som sanger må foretage for at tilpasse klangen, noteres altså ikke i bred transskription. I snæver transskription kan man skelne med diakritiske tegn, som angiver hævet/sænket/fremskudt/tilbagetrasket m.v., f.eks. [ɛ ɛ̄ ɛ̆ ɛ̇].

For a-lydene skelnes traditionelt mellem vokalerne *mase, kasse, karse* med symbolerne /æ a ɑ/. Vi vil her referere til de forskellige a-kvaliteter som hhv. *abe-a, katte-a, og kappe-a* svarende til udtalen i de pågældende ord. Den traditionelle brug af /æ a ɑ/ stemmer imidlertid ikke overens med HotIPA, hvilket giver anledning til en del for-

virring, når man sammenligner med andre sprog. Mere specifikt bør kappe-a skrives /a/ (trad. /ɑ/), mens katte-a og abe-a begge bør skrives /æ/ (trad. /æ a/). Forskellen på abe-a og katte-a ligger primært i forskellen i vokallængde, og det er derfor god praksis blot at skelne mellem lang/kort vokal, /æ: æ/.

Symbolet /ɑ/ står i IPA snarere for vokalen i f.eks. svensk *barn* (tætere på vokalen i *måtte*), og det er således misvisende at bruge den for vokalen i *brat/frase/aften/akt* osv. som internationalt noteres med /a/. Det betyder, at den traditionelle notation af f.eks. *Anne*, /anə/, af en udenlandsk bruger meget let læses som *Arne*, mens den traditionelle notation af *Arne*, /ɑ:nə/, af en udenlandsk bruger meget let læses som noget, der lyder henad *orne*.

Når man i dansk traditionelt har skelnet mellem de tre a-lyde på denne uhensigtsmæssige måde, er det bl.a. for at kunne skelne flere vokalnuancer, end der er IPA-symboler til – man skelner traditionelt mellem seks urundede fortungevokaler i f.eks. *mile/trist*, *mele/list*, *mæle/hest*, *male/rist*, *malle/rest*, *mark/rast*, hvor IPA kun har fem symboler til rådighed, /i e ε æ a/. For at opretholde en skelnen mellem f.eks. *rist/rest/rast* har man derfor 'lånt' /ɑ/ fra bagtungevokalerne. Vi prioriterer dog international sammenlignelighed højere. For at skelne *rist/rest/rast* benytter vi i stedet notationen /βɛst βæst βast/.

Ligesom for a-vokalerne skelnes der traditionelt mellem kort/lang kvalitet i o/å-vokaler, som i *år/borte*, *måtte/Lotte*, så kort vokal traditionelt noteres /ʌ/, mens lang kvalitet noteres /ɒ/. Vokalnuancen er dog ikke betydningsadskillende i sig selv, men følger, som for a-kvaliteterne, automatisk af, hvorvidt vokalen er kort eller langt, og jf. *HotIPA* er det derfor ikke nødvendigt at skelne andet end længden i brede transskriptioner. For at holde fast i en international sammenlignelig transskription såvel som begrænse antallet af specialttegn, undgår vi derfor brugen af /ʌ/, men bruger blot /ɒ ɒ:/ og lader nuanceforskellen være en underforstået del af længdeforskellen.

Mht. tilpasning til mere konservativ udtale har vi for vokalerne kun følt os nødsaget til enkelte ændringer. Kombinationer af *ær/ør* noteres med lidt mere lukket vokal, f.eks. /vɛ:βə βœ:βə/ *være*, *røre*, frem for talesprogets /væ:β βœ:β/. Også schwa-vokalen (det ubetonedede *e*) noteres med mere konservativ udtale, /ə/, hvor den ofte assimileres til nabolyde i moderne talesprog.

PROSODISKE FORHOLD

I talt dansk noteres udover vokaler og konsonanter også de prosodiske træk *betoning* (tryk), *stød* og *længde*, med hhv. /' ː ː/. Stød blev i vores notation udeladt fra starten, da det ikke benyttes i klassisk sangudtale. Vi har også overvejet at udelade betoning og længde, da denne information i sangmæssig kontekst leveres af den musikalske notation. Vi har dog alligevel valgt at inkludere betoning og længde i vores transskriptioner. Dermed har brugerne mulighed for at benytte transskriptionen til at oplæse teksten uden musik, f.eks. i forbindelse med den indledende indstudering. Desuden er det praktisk at kunne referere til størrelser som *betonede stavelser* og *lange vokaler*, f.eks. vedrørende uddybning af udtalemæssige detaljer, der knytter sig til disse størrelser.

STAVELSESEDELING OG DOBBELTKONSONANTER

I mange sprog benyttes dobbeltkonsonanter, både ortografisk og i fonetisk transskription. I de fleste tilfælde er der en sammenhæng mellem konsonantlængde og enkelt- vs. dobbeltskrivning af konsonanten, så f.eks. *-kk-* markerer en lang konsonant, /k:/, og *-k-* markerer en kort konsonant, /k/. Det er dog ikke alle sprog, der har fonetisk lange konsonanter, selvom de ortografisk benytter dobbeltkonsonanter.

I sangtransskriptioner er det en udbredt tradition at bruge dobbeltkonsonanter og dele stavelser mellem de to konsonanter, f.eks. tysk *Kummer, stille* /kʊm-mə ʃtɪl-lə/, også selvom man, i hvert fald i talt tysk, ikke har lange konsonanter, og i tysk fagfonetik vil man skrive enkeltkonsonant, /kʊmɐ ʃtɪl/. I italiensk, som har fonetisk lange konsonanter, er traditionen at notere to konsonanter og gøre den første lang, f.eks. *tutti* /tut:-ti/. Det italienske princip ses også indimellem anvendt i andre sprog, hvor det giver meget lidt fonetisk mening, f.eks. skriver LaBouff (2008) /set:-tɪŋ/ for engelsk *setting*, som har fonetisk kort konsonant.

Vi har ikke fundet fonetisk eller sangfagligt velfunderede overvejelser, som understøtter brugen af det ene frem for det andet transskriptionsprincip her. Der er nok i de forskellige traditioner nogle elementer af overførsel af ortografiske stavelsesdelingsprincipper eller principper fra eksisterende traditioner til IPA-transskriptionerne, uden nærmere overvejelser om, hvorvidt de afspejler fonetiske forhold.

I dansk talesprog har vi ikke fonetisk lange konsonanter i ord med dobbeltkonsonant, f.eks. /smøkə sømɐ/ *smykke, sommer*. Imidlertid har vi valgt at notere dem med dobbeltkonsonant i forbindelse

med stavelsesdeling, /smøk-kə søm-mø/. På den måde skabes der sammenhæng med den ortografiske deling, *smyk-ke, som-mer*. Man kan også lægge et fonetisk signal i at dele stavelser på denne måde. I et ordpar som f.eks. *skulle/skule* indikerer transskriptionen /skul-lə sku:-lə/, at første stavelse i *skulle* skal lukkes lidt tidligere end tilsvarende stavelse i *skule*. Hvis man har de to ord samme sted i en melodi, hvor de skal fylde lige meget, og man vil markere vokalen kort i *skulle*, så er man nødt til at gøre noget andet længere. Her er det en rimelig formodning, og vores fornemmelse, at der sker en forlængelse af konsonanten, ved at konsonanten påbegyndes tidligere i *skulle* vs. *skule*. Det er dog endnu ikke dokumenteret eksperimentelt.

Selvom de fonetiske detaljer er lidt usikre, vurderer vi alt i alt, baseret på fonetiske forhold, den visuelle sammenhæng med ortografien, udførelse og praksis i andre sprog, at notationen med dobbeltkonsonant, dog uden den konsonantforlængelse som benyttes i f.eks. italiensk, er den sikreste vej at gå indtil videre.

SÆTNINGSBETONING VS. ORDBETONING

Vi mener, det er væsentligt at diskutere, hvordan betoning skal noteres i transskriptioner, og derfor introduceres her kort to principper, som benyttes forskellige steder: *sætningsbetoning*, som er markering af de stavelser, der betones i en sammenhængende ytring, og *ordbetoning*, som er markering af den stavelse, der almindeligvis betones, hvis ordet udtales isoleret set.

I en frase som *Sov under gyldne stjerner*, vil man betone de markerede stavelser, men man vil ikke betone *under*. Isoleret set har *under* dog betoning af første stavelse. Markering af betoning på *under*, ville være markering af ordbetoning, mens det skal udelades i sætningsbetoningen.

I mange traditioner noterer man ordbetoning frem for sætningsbetoning. Hertil har der sneget sig et princip ind, om at man ikke noterer betoning på enstavelsesord. Sådant et princip giver mening på nogle sprog, f.eks. italiensk, hvor næsten alle enstavelsesord samtidig er grammatiske småord, der skal være ubetonede. Der er desuden i mange sprog en fonologisk tradition for ikke at notere betoning på enstavelsesord i isolation, da betoning her kan underforstås.

Dette fungerer ikke på dansk (og formentlig heller ikke i en del andre sprog, hvor det benyttes). Efter dette princip skulle ovennævnte frase noteres *Sov under gyldne stjerner*, hvor betoningen af *sov under* er stik imod sætningsbetoningen. I en frase som *Jeg ser på dig, for du er så skøn*, er alle ord enstavelsesord og skulle efter ordbetoningsprin-

cippet ikke have nogen betonedede ord overhovedet. Det giver ikke mening, og en sanger, der skal indstudere teksten, er meget dårligt hjulpet, hvis der ikke er markeret betoning. Sætningsbetoning (i sangen *Skønne fru Beatriz*) ville her være *Jeg ser på dig, for du er så skøn*, men i almindeligt talesprog kunne betoningen være *Jeg ser på dig, for du er så skøn*. Vi mener at sangeren er bedre hjulpet af en markering af sætningsbetoning, dvs. uanset hvordan ordene ville udtales isoleret, og uanset hvor mange stavelser, de består af, hvorimod ordbetoningsprincippet kan være direkte misvisende. Det er netop vigtigt i dansk, hvor vi dels har mange enstavelsesord, der kan betones, og flerstavelsesord, der kan være ubetonede. Betoningen kan være afgørende for betydningen, f.eks. forskellen på *stå op* (stå ud af sengen om morgenen) vs. *stå op* (understøtte sig med benene).

Ofte kan man ikke vide, hvor betoningen ligger i sådanne fraser, hvis man ikke har dansk som modersmål. Det kræver, at man forstår forskellene i betydningen og nogle indimellem ret komplekse regler for frasebetoning. Det er derfor afgørende for anvendeligheden af transskriptionerne, at der er givet sætningsbetoning.

Afslutning

I denne artikel har vi redegjort for udviklingen af de principper for at brugen af IPA, som efter vores erfaringer egner sig bedst i en dansk sangmæssig kontekst. For at opsummere vores erfaringer har vi fundet, at IPA er et overordentligt velegnet værktøj til at beskrive dansk udtale for udenlandske sangere, såvel som til at beskrive udenlandsk udtale for danske sangere. Men for at få det bedste udbytte kræves der, at man går væk fra nogle traditionelle tilpasninger af IPA, som i generationer har været benyttet af danske sprogforskere, og harmoniserer det bedre med, hvordan IPA anvendes internationalt. I appendiks 1 ses en sammenligning af de forskellige standarder.

For sangere, såvel som lingvister, der skal benytte IPA på tværs af forskellige sprog, er det en stor hjælp, når der benyttes samme transskriptionskonventioner. Nogle af de største problemer ved de traditionelle danske tilpasninger er en for omfattende brug af diakritiske tegn, nuancer, der ikke er betydningsadskillende, og for mange tegn, der bruges for andre lyde end IPA's definitioner. Vi har fundet, at man i generelle transskriptioner med fordel kan skære antallet af specialtegn og subtile nuancer ned til det minimalt nødvendige, dvs. de lyde der er betydningsadskillende, og vi har fundet, at denne praksis ikke alene er i overensstemmelse med IPA's anbefalinger, men også

praksis i andre sprogs fagtraditioner. I stedet kan fonetiske detaljer beskrives i et supplement til transskriptionerne, f.eks. i en lydskrift-nøgle, dvs. en generel guide til sproget med uddybelse af de enkelte lydlig forhold, man skal være opmærksom på.

Vi har også fundet, at nogle internationale notationstraditioner kan justeres og forbedres for at gøre IPA til et endnu mere praktisk værktøj, og vi vil med vores arbejde gerne medvirke til udvikling af den bedste sangfaglige transskriptionspraksis.

IPA er dog ikke på alle punkter helt ideel. Især sammenblanding af bogstavets umiddelbare lydværdi og tilsvarende tegn i IPA kan give anledning til forvekslinger af lyde. Vi har her lagt vægt på, at IPA i sangmæssig kontekst først og fremmest er et værktøj til at opnå en god udførelse af sange på et sprog, man ikke behersker. Derfor finder vi også, at enkelte, mindre afvigelser fra rigid IPA kan have sin plads.

Konkrete transskriptioner kan give anledning til diskussion, både med hensyn til om de gengiver den udtale, der er passende til formålet, og med hensyn til valget af symboler til at repræsentere denne udtale. Diskussion af dansk udtale i sangmæssig kontekst er indtil videre primært foregået mundtligt og meget lokalt blandt sangpædagoger og studerende på konservatorierne og blandt andre aktører i musiklivet. Med vores bud på transskriptioner og transskriptionsprincipper får sådanne diskussioner en skriftlig form, hvilket åbner for en mere konkret og offentlig diskussion, som vi mener vil være til gavn for faget. Selvom vi er kommet langt, har vi ikke nødvendigvis fundet den optimale løsning. Vi har i artiklen peget på forhold, der er uafklarede i sangudtale og kræver videre forskning, bl.a. udtalen af dobbeltkonsonanter og aspiration af plosiver, ligesom yderligere afprøvning og finjustering af principperne og feedback fra IPA-trænede sangere ville være ønskeligt. Men med etableringen af en skriftlig form, er der åbnet mulighed for at involvere andre interesserede i videre diskussion og udvikling.

Tak

Denne artikel er blevet til med støtte fra Kulturministeriets pulje til Kunstnerisk Udviklingsvirksomhed (KUV). Den indgår i Eva Hess Thaysens KUV-projekt ”Det skjulte sprog”, som senere på året publicerer en hjemmeside ”Danish Diction in Art Song” med nodemateriale, transskriptioner, ord-til-ord oversættelser, videoindspilninger, udtalevejledning m.v. Tak til Den Jyske Opera og de udenlandske sangsolister i August Ennas opera *Kleopatra*. Tak til de italienske og litau-

iske sangstuderende, der medvirkede i Intermusic-projektet, og sidst men ikke mindst tak til studerende og lærere i sangfaggruppen ved Det Kongelige Danske Musikkonservatorium, samt lingvistikstuderende ved Københavns Universitet for nyttig diskussion og afprøvning af transskriptionsprincipper.

Bibliografi

- Coffin, Berton, Ralph Errolle, Werner Singer og Piere Delattre. 1982. *Phonetic Readings of Songs and Arias*. Metuchen, NJ: Scarecrow Press.
- Coffin, Berton. 1980. *Overtones of Bel Canto: Phonetic Basis of Artistic Singing*. Metuchen, NJ: Scarecrow Press.
- Den Danske Ordbog. "Udtale". <https://ordnet.dk/ddo/artiklernes-opbygning/udtale> (Tilgået 28. februar 2021).
- Grønnum, Nina. 2005. *Fonetik og Fonologi – Almen og Dansk*. 3. udg. København: Akademisk Forlag.
- Grønnum, Nina. 2007. *Rødgrød med fløde*. København: Akademisk Forlag.
- Hersey, Anna. 2016. *Scandinavian Song*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- International Phonetic Association. 1999. *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*. New York: Cambridge University Press.
- LaBouff, Kathryn. 2008. *Singing and Communicating in English*. Oxford: Oxford University Press.
- Lanzrein, Valentin og Richard Cross. 2018. *The Singer's Guide to German Diction*. Oxford: Oxford University Press.
- Ophaug, Wencke. 2010. *Sangfonetik: En Innføring*. Bergen: Fakbokforlaget.
- Schachtenhaufen, Ruben. 2013. "Fonetisk reduktion i dansk". Ph.d.-afhandling. Copenhagen Business School.
- Schiøtz, Aksel. 1970. *Sangerens kunst*. København: Vintens Forlagsboghandel.
- Wall, Joan. 1989. *International Phonetic Alphabet for Singers*. Freeland: Pacific Isle Publishing.
- Wall, Joan, Robert Caldwell, Sheila Allen og Tracy Gavilanes. 2012. *Diction for Singers: A Concise Reference for English, Italian, Latin, German, French and Spanish Pronunciation*. 2. udg. Redmond.

Appendiks 1: Lydskriftstandarder

Herunder er en sammenligning af de forskellige lydskriftstandarder, der diskuteres i artiklen. RS/EHT er forfatterens bud på en standard for transskription af klassisk dansk sangudtale. IPA er det internationale fonetiske alfabet, bred transskription, med snæver transskription i parentes, hvor der er afvigelser mellem disse. NG er Nina Grønnums (2007) standard. DDO er den standard, der benyttes i Den Danske Ordbog. Notationer, der afviger fra bred IPA, er markeret med gråt (afvigelser, der ikke er markeret med gråt, er inden for HotIPA's rammer, men ikke almindelig praksis). Desuden gives et overblik over alternative notationer, som vi har overvejet udover de øvrige standarder, men er gået væk fra. Efter oversigterne gives et eksempel på en transskription af en hel sang efter RS/EHT's standard sammenlignet med NG's standard.

KONSONANTER

Eksempel	RS/EHT	IPA bred (snæver)	NG	DDO	Forkastede alternativer
<i>hop</i>	-p	p	ᵇ	b	p ^h
<i>hat</i>	-t	t	ᵈ	d	t ^h
<i>hak</i>	-k	k	ᵍ	g	k ^h
<i>bas</i>	b-	p	ᵇ	b	p ^h
<i>das</i>	d-	t	ᵈ	d	t ^h
<i>gas</i>	g-	k	ᵍ	g	k ^h
<i>penne</i>	p-	p ^h	p ^h	p	
<i>tænde</i>	t-	ts	t ^s	t	
<i>kende</i>	k-	k ^h	k ^h	k	
<i>tjene</i>	tɕ	tɕ	tʂj	tj	tʃ tʂj
<i>fat</i>	f	f	f	f	
<i>sat</i>	s	s	s	s	
<i>sjat</i>	ɕ	ɕ	ɕ	ɕ	ʃ
<i>hat</i>	h	h	h	h	
<i>mat</i>	m	m	m	m	
<i>nat</i>	n	n	n	n	
<i>sang</i>	ŋ	ŋ	ŋ	ŋ	
<i>ladt</i>	l	l	l	l	

<i>vat</i>	v	v (v)	v	v	
<i>mad</i>	ð	ð (ð̥)	ð	ð	
<i>ja</i>	j	j	j	j	i̇
<i>rat</i>	ʁ	ʁ (ʁ̥)	ʁ	ʁ	ř
<i>hav</i>	ʊ	ʊ (ʊ̥)	ʊ	w	u̇
<i>hej</i>	ɪ	ɪ (ɪ̥)	ɪ	j	i̇
<i>mor</i>	ə	ə (ə̥)	ə	ə	
<i>bag</i>	ɔ̥	(se artiklen)	(se artiklen)	(se artiklen)	ɔ̥ ɣ ɔ̥
spræng-ansats		ʔ	(benyttes ikke)	(benyttes ikke)	ɔ̥ʔ

VOKALER

Eksempel	RS/EHT	IPA bred (snæver)	NG	DDO
<i>mile</i>	i	i	i	i
<i>mele</i>	e	e (e̥)	e	e
<i>mæle</i>	ɛ	ɛ (ɛ̥)	ɛ	ɛ
<i>rist</i>	ɛ	ɛ (ɛ̥)	æ	ɛ
<i>male</i>	æ	æ (ɛ̥)	æ	æ
<i>malle, rest</i>	æ	æ (æ̥)	a	a
<i>ralle, rast</i>	a	ä	ɑ	ɑ
<i>kyle, fyre</i>	y	y	y	y
<i>køle, føre</i>	ø	ø	ø	ø
<i>brøle, curle</i>	œ	œ (œ̥)	œ	œ
<i>fyrre</i>	œ	œ (œ̥)	œ	œ
<i>mule</i>	u	u	u	u
<i>mole</i>	o	o (o̥)	o	o
<i>måle</i>	ɔ	ɔ (ɔ̥)	ɔ	ɔ
<i>Morten</i>	ɒ	ɒ (ɒ̥)	ɒ	ɒ
<i>måtten</i>	ɒ	ɒ (ɒ̥)	ʌ	ʌ
<i>fatte</i>	ə	ə (ə̥)	ə	ə
<i>fatter</i>	ə	ə	ə	ʌ
<i>fattig</i>	ɪ	ɪ	ɪ	ɪ

Eksempel på transskription

Herunder er en transskription af *Solnedgang* (musik: Carl Nielsen, tekst: J.P. Jakobsen). Første transskription er i IPA efter de principper, der diskuteres i artiklen. Til sammenligning gives en transskription efter NG's lydskriftstandard, dog med tilpasninger til sangudtalen.

Transskription (IPA, efter RS/EHT)	Ortografi
<p>'svøem-mə-nə 'sky:-ə 'dai-li-ə sy-'klæ:-ðe 'bo:-se dæe 'vøk-kəs pɔ 'lys-,hæ:-vøts 'bøkøst 'stɛŋ-kə-ðə æ 'sfɛ:-bəs 'to:-nə-nə kæ-'skæ:-ðe 'so:l-,ly:-sət 'skøm-mə-nə moð 'je:-ðes 'køst 'ji æ-'le:-nə 'je:-bø 'væe-di-ə æt 'bɛ:-bø 'nau-nət æ æ-'sæ:-lis 'løk-kə-li-ə 'læn</p> <p>'dɛ:e skæl hun 'tbo:-nə 'døkəm-mə-nə sai 'vi:-lə 'dɛ:e skæl jai 'knɛ:-lə 'təʊs hɔs 'hen-nə 'ne:ð 'dɛ:e skæl jai 'glɛm-mə 'mɛns i 'fɛæ-mæð 'ji:-lə 'li:-vət pʊ 'væe-dən 'guð pʊ 'je:-vi-he:ð 'jet mai 'kɔn skæl 'fyl-lə 'løf-tə pʊ fɔ- 'tɛyl-lə 'el-skøʊs e-van-'ge:-li-ɔm i æ-'sæ:-lis 'nəʊn</p>	<p><i>Svømmende Skyer, dejlige Cyclader, Roser, der vugges paa Lyshavets Bryst, Stænkede af Sphærens tonende Cascader, Sollyset skummende mod Eders Kyst, I alene ere Værdige at bære Navnet af Asalis lykkelige Land.</i></p> <p><i>Der skal hun throne, drømmende sig hvile Der skal jeg knæle tavs hos hende ned, Der skal jeg glemme, mens I fremad ile, Livet og Verden, Gud og Evighed; Et mig kun skal fylde Løfte og fortrylle, Elskovs Evangelium i Asalis Navn.</i></p>
<p>Transskription (NG standard)</p> <p>'svøem-mə-nə 'sɣy:-ə 'dai-li-ə sy-'kʰlæ:-ðe 'bo:-se dæe 'vɔg-gəs pʰɔ 'lys-,hæ:-vøds 'bøkøes- d 'sɔŋ-gə-ðə ?a 'sfɛ:-bəs 'tʰo:-nə-nə kʰa-'sɣæ:- ðe 'so:l-,ly:-səð 'sɣøm-mə-nə moð '?e:-ðes 'kʰøsd '?i ?a-'le:-nə '?ɛ:-bø 'væe-ɖi-ə ?aɖ 'bɛ:-bø 'nəʊ-nəð ?a ?a-'sæ:-lis 'løg-gə-li-ə 'lan</p> <p>'dɛ:e sɣal hun 'tʰbo:-nə 'døkəm-mə-nə sai 'vi:-lə 'dɛ:e sɣal jai 'kʰnɛ:-lə 'tʰəʊs hɔs 'hen-nə 'ne:ð 'dɛ:e sɣal jai 'glɛm-mə 'mɛns ?i 'fɛæ-mæð '?i:-lə 'li:-vəð ?əʊ 'væe-ɖən 'guð ?əʊ '?e:-vi-he:ð '?eð mai 'kʰɔn sɣal 'fyl-lə 'løf-ɖə ?əʊ fɔ- 'tɛyl-lə '?el-sɣøʊs ?e-van-'ge:-li-ɔm ?i ?a-'sæ:-lis 'nəʊn</p>	